

NOTES

1. Segons es desprén, per exemple, dels judicis realitzats sobre l'obra de Bernardino de Sahagún (1499-1590) *Historia general de las cosas de Nueva España* (1529) durant la primera meitat del segle XVI (RICARD, R.: *La 'Conquête Spirituelle' du Mexique*, París, 1933, pp. 75-79).
2. DELUMEAU, J.: *El miedo en Occidente*, Madrid, Taurus, 1989, pp. 296 i ss i 393 i ss. ; MOLLAT, M. (ed.): *Histoire de la pauvreté*, París, Publications de la Sorbonne, 1974, en dos vols, pp. 545 i ss.; o, més genèricament, LITTE, L.K.: *Pobreza voluntaria y economía de beneficio*, Madrid, Taurus, 1980.
3. LUBAC, H. de: *La posteridad espiritual de Joaquín de Fiore*, Madrid, Encuentro, 1989, pp. 194 i ss.
4. LESTRINGANT, F.: *Le huguenot et le sauvage*, París, Aux amateurs de livres, 1990, § II, pp. 47 i ss.
5. PAGDEN, A.: *La caída del hombre natural*, Madrid, Alianza, 1989, § V, pp. 155 i ss.
6. FEBVRE, L.: *Le probleme de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*, París, Albin Michel, 1942 (reed. 1988).
7. LÉVI-STRAUSS, C.: *Histoire de Lynx*, París, Plon, 1991, p.278.
8. HALE, J.: «Un mundo en otra parte. Horizontes geográficos y horizontes intelectuales», a: *La época del Renacimiento*, dir. per Denys HAY, Madrid, Alianza Editorial/Labor, 1988, pp.488 i ss.
9. Citat per PAGDEN, op. cit., p. 92, i per LANDUCCI, S.: *I filosofi e i selvaggi (1580-1780)*, Bari, 1972, p. 16.
10. Ess, I, XXXI, p. 203.
11. Com ho mostra l'obra que Villegaignon va publicar a París l'any 1560, *Ad articulos Calvini de sacramento eucharistiae traditionis responsiones*.
12. LÉRY, J. de: *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil*, París, Max Chaley, 1992 (edició de F. Lestringant a partir de la de 1580), § VI, p. 73. Léry fou un dels enviats per Calví per tal de resoldre els litigis teològics de la *France Antarctique*.
13. BERNOUILLI, R.: *La mise à l'Index des Essais de Montaigne*, Poitiers, SFIL, 1966.
14. GIACONE, F.: «Gli Essais di Montaigne e la censura calvinista», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XLVIII (1986) 671-699. També: SANTSCHI, C.: *La censure à Genève au XVIe siècle*, Ginebra, Tribune Éditions, 1978. CHAIX, P.: *Recherches sur l'imprimerie à Genève de 1550 à 1564*, Ginebra, Droz, 1954, pp.18-25.

15. Un fragment molt llarg d'aquest pot trobar-se a MARICHAL, J.: «Montaigne en España», *Nueva Revista de Filología Hispánica*, VII (1953) 259-278. Altres fonts sobre la mateixa qüestió: BOUILLIER, V.: *La fortune de Montaigne en Italie et en Espagne*, París, 1922; JOBIT, P.: *Les éducateurs en Espagne*, París, 1930.

16. Citat per Marichal, op. cit., p. 273.

17. De fet, Cisneros sembla desconèixer moltes coses; creia ser el primer traductor dels *Essais* a una altra llengua: no tenia notícia de les edicions angleses i italianes anteriors a la seva. Els trets biogràfics sobre Montaigne contenen errades greus, i la interpretació general de la seva filosofia és simplement descabellada. Considera, a més, que la seva edició no és una simple traducció sinó una veritable «millora» dels *Essais*, «por no ser su lengua tant capaz como la nuestra».

18. Citat per Marichal, p. 274.

19. Per exemple: «...en el Cap. 53, § 1, dize: «¿No es un singular argumento de imperfection no poder assentar nuestro contento en cosa alguna, y que aun elegir lo que nos conuiene con la imaginación y con el desseo que no esté en nuestra mano?» Esto es derechamente contra el libre albedrío del hombre, el qual niegan los Calvinistas después del peccado. Y a este error se inclina el Auctor por ser comun entre los berreges de Francia y Alemania».

20. *Archives d'Etat de Genève. Régistre des Ordonnances et Réformations sur plusieurs états et mestiers*, N.22 fol. 14, vol 6, fol. 81-87. Citat per GIACONE, p. 672. Aquests documents no són encara del tot catalogats i ordenats. El darrer volum s'ha publicat l'any 1989, tres anys després de l'article de Giaccone, a cura de M. Compagnolo, M. Courvossier i G. Cahier (*Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève*, volum IX —1604/1606—, Travaux d'Humanisme et Renaissance n° CCXXXVI, Ginebra, Droz, 1989)

21. *Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève*, Vol. 4, fol. 68v, 11 de juny de 1602. Citat per GIACONE, p. 673.

22. Ess, I, XXXI, p. 214.

23. «We have seen how Montaigne, in such essays as «Of Custom», conceals a potentially revolutionary political project under a guise of extreme conservatism. By contrast with the conservative appearance of «Of Custom», the chapter «Of Cannibals» contains several bold and forthright criticism of the French, or European, political order—without any qualifying, conservative hedge», SCHAEFER, D.L.: *The political philosophy of Montaigne*, Nova York, Cornell University Press, p.177 (i, en general, § IX).

24. O bé el reconeixement de certes «claus històriques» que fins i tot en temps de Montaigne resultaven sibil·lines; com veurem més endavant, Montaigne al·ludeix al *Des Cannibales* a un episodi històric en el que només hi eren presents el Rei, la Cort i els Parlamentaris: l'estada de Carles IX a Rouen l'any 1562. El capítol té un to més d'*advertència preventiva* que no pas de crítica social en un sentit fort: Montaigne denuncia l'excès, en aquest cas de pompa, que en un moment tan precari econòmicament resultava gairebé insultant, però no efectuarà una crítica radical ni de la institució monàrquica ni en general de la *police* del seu segle, com sí farà en canvi La Boétie.

25. Fins i tot dintre del mateix aristotelisme: el Pare José de Acosta és el cas més expressiu. Veure la *Historia Natural y Moral de las Indias*, Mèxic DF, FCE, 1985, ed. d'Edmundo O'Gorman, llibre segon, capítols 2, 3, 4 i 5, pp. 65-69.

26. Ess, I, XXXI, p. 214.

27. *Discours...*(1576), I, 5.

28. Unes idees que segons Paul Clastres tenen, però, el mateix origen que les de Montaigne. Segons aquest autor, les idees de La Boétie no són fruit d'una crítica puntual a la situació política del seu temps sinó que representen, més aviat, el primer intent de comprensió dels orígens de la societat i del poder polític; en aquest sentit, «La Boétie es en realidad el fundador desconocido de la antropología del hombre moderno, del hombre de las sociedades divididas». (CLASTRES, P.: *Investigaciones en antropología política*, Mèxic D.F., Gedisa, 1987, p. 124). El *Discours*, segons Clastres, no es doncs un emmirallament *utopista* de joventut sinó una obra que enfonsa també les seves arrels en la contemplació dels pobles «sans roy, sans loy, sans religion» que arriben d'Amèrica: no són una *il·lusió política*, sinó una realitat constatable empíricament. El problema de l'exègesi de Clastres és que ha de recórrer a una hipòtesi coherent i plausible però del tot inde-mostrable: que el *Discours* estigui articulat sobre aquestes dades. No hi ha res que així ho indiqui, i Clastres ha de *pressuposar*, per tant, que La Boétie les coneixia perfectament i que a més van ser la font d'inspiració de la seva obra («Seria muy sorprendente que La Boétie no se haya interesado por cuanto se escribía sobre América...», idem, p. 131).

29. Ess,I,XXXI,p.213.
30. Idem.
31. És a dir, els mariners francesos que conviuen amb aquests tres indis a Rouen.
32. Ess,I,XXXI,p.214.
33. Ess,II,VII,pp.381-384.
34. El fet de remarcar aquest quasi redundant «*du monde*» suggereix que Montaigne té present el relat del *Des Cannibales* que abans hem reproduït.
35. Ess,II,VII,p.381.
36. ALCINA FRANCH, J.: *El descubrimiento científico de América*, Barcelona, Anthropos, 1988.
37. Tot i que les beceroles d'aquesta figura antropològica són més llunyanes. Segons Frank Lestringant (op. cit., § VII, pp. 235 i ss.) el *bon sauvage* fa la seva aparició, amb més o menys nitidesa, durant les mateixes Guerres de Religió, especialment en les obres dels hugonots francesos desplaçats a Amèrica. Allà, els protestants van establir en diverses ocasions aliances amb els indis per tal de protegir-se dels seus compatriotes catòlics, dels espanyols o dels portuguesos. Tampoc es pot fer abstracció, naturalment, de les obres de Toribio de Benavente, Sahagún, Vasco de Quiroga o del mateix Las Casas, que amb la seves apreciacions *positives* (però saturades d'hipèrboles i profetisme) dels indis contribuïran també a la gestació d'aquest mite.
38. Montaigne, blanc directe o indirecte de moltes crítiques de Bossuet, per exemple, no es lliurarà pas d'aquesta *reacció*. Cal tenir present que en aquest període els *Essais* esdevenen un lliure clau del pensament llibertí.
39. Veure l'edició de Mauro ARMIÑO, Madrid, Alianza, 1986.
40. CHINARD, G.: *L'Amérique et le rêve exotique dans la Littérature française au XVIIe siècle et au XVIIIe siècle*, París, Leclerc, 1934, pp. 214-215. Veure també: *L'exotisme américain dans la Littérature française au XVIe siècle*, París, Leclerc, 1911.
41. RIHS, Ch.: *Les philosophes utopistes*, París, Rivière, 1970, p.334.
42. TERTRE, R.P.: *Histoire Générale des Antilles, habitées par les Français, divisée en deux tomes et enrichie de cartes et de figures, par le R.P. du Tertre, de l'ordre des FF. Prescheurs, de la Congrégation de Saint Louis, missionnaire apostolique dans les Antilles*, París, 1667, vol. II, pp.356-357, cit. per Rihs.
43. Aquest fet no és gens estrany al segle XVII; tal com ho ha mostrat M. Pintard, els llibertins com La Mothe le Vayer acostumen a remetre's *exactament* a les mateixes fonts etnogràfiques que Montaigne, la qual cosa no deixa de ser, com a mínim, *sospitosa*. En qualsevol cas, i encara que aquestes citacions no siguin de vegades literals (o així ens ho sembli), del que no hi ha dubte és que els *Essais* establiran durant molt temps una mena de *guiatge de lectura* etnogràfic del pensament llibertí (Veure PINTARD, M.: *Le Libertinage érudit dans la première moitié du XVIIe siècle*, París, Boivin, 1943, dos volums, p. 596).
44. Ess,I,XXXI,p.205.
45. Rihs, op. cit., p. 336.
46. Sobre aquest aspecte cal remarcar, això sí, que a finals del segle XIX la diferència entre els filòsofs «*éclairtés*» i els utopistes es presenta en termes de dicotomia, el primer membre de la qual representa una mena de *realisme*, més d'acord amb les pretensions de científicitat del marxisme que amb els *rêves* roussonianes, per exemple, la qual cosa sí que matisaria la solució de continuïtat que abans hem establert: «*Aucun exemple n'illustre mieux la différence des méthodes d'investigations des rationalistes est des utopistes que celui qui offrent les encyclopedistes et J.J. Rousseau. Les premiers aiment l'érudition philosophique, l'esprit positif, tendances dominantes au XVIIIe siècle qui s'imposeront au XIXe siècle(...)* Ecartant toute discussion sur l'homme «*bon*» ou «*méchant*», une préoccupation les domine: l'homme doit et peut être heureux sur cette terre ou il est placé, mieux vaut donc des idées justes que des sentences de morale(...) Aussi les révolutionnaires de 1789 ont-ils préféré l'esprit scientifique d'un Montesquieu, d'un Buffon, d'un Voltaire, au moralisme d'un Rousseau(...) La filiation se prolonge au XIX siècle. Du point de vue de la méthode, les tenants du socialisme scientifique, Karl Marx et ses adeptes, opposés au socialisme utopique des Cabet et des Weitling, se sont réclamés du réalisme des philosophes «*éclairtés*», Rihs, op. cit., pp.355-356.
47. VAIRASSE D'ALAI, D.: *Histoire des Sévèrambes(SIC), peuples qui habitent une partie du troisième continent, communément appelé la Terre Australe. Contenant une relation du gouvernement, de la religion et du langage de cette nation inconnue jusques à présent aux peuples de l'Europe*, Amsterdam, 1677. FOIGNY, G. de: *La terre australe connue: c'est-à-dire la description*

de ce pays inconnu jusqu'ici, de ses moeurs et de ses costoumes, par M. Sardeur. Avec les aventures qui le conduisirent en ce continent, et les particularitez du séjour qu'il y fit durant trente-cinq ans et plus, et de son retour. Reduites et mises en lumière par les soins et la conduite de G. F. à Vannes, 1676. HENNEPIN, R.P.: *Description de la Louisiane*, 1683; *Nouvelle découverte d'un tres grand pays*, 1697; *Nouveau voyage d'un país plus grand que l'Europe*, 1698.

48. També: La Hontan (especialment en l'historiografia de l'àrea anglosaxona). Topònim d'una localitat dels pirineus francesos on va néixer, i d'on prové el seu títol nobiliari. El seu nom era Louis-Armand de Lou d'Arce.

49. »Au total, c'était un assez triste personnage, mais les faiblesses de son caractère n'enlèvent rien à l'importance de ses oeuvres qui doivent être comptées parmi celles qui ont eu le plus d'influence sur le mouvement des idées au XVIII siècle. Lahontan est en effet un «philosophe», qui dépasse en hardiesse bien des «philosophes». Haine de prêtres, et même de la religion, éloge de la nature, absence du sens moral et goût du libertinage, éloquence volontiers déclamatoire, il a tous les mauvais côtés des Encyclopedistes, sans leur génie». CHINARD, op. cit., p. 169.

50. *Nouveaux Voyages de M. le baron de Lahontan; Mémoires de l'Amérique Septentrionale; Supplement aux voyages du Baron de Lahontan, où l'on trouve des dialogues curieux entre l'auteur et un sauvage de bon sens qui a voyagé*. Tots tres publicats a La Haye el mateix any (1703). També: *Dialogues avec le sauvage Adario*, publicat un any més tard a la mateixa ciutat.

51. Lahontan: *Dialogues...*, III, p.229.

52. Ess,I,XXXI,p.214.

53. Ess,I,XXXI,p.213.

54. »L'aspect extérieur des habitants du Canada a produit une très favorable impression sur tous ces humanistes qui on retrouvé en eux quelques-unes des caracteristiques morales et même beacoup de traits physiques de leurs chers anciens. Il y a en vérité deux hommes chez tout jesuite missionnaire, et ces deux hommes sont loin de toujours s'accorder: tout d'abord un prêtre qui voit dans les sauvages des monstres et presque des démons, et un ancien professeur de rhétorique, ou tout au moins, un ancien élève du collège de la Flèche qui ne peut oublier les poètes et les historiens latins dans le fond des forêts américaines», CHINARD, op. cit., p. 138.

55. Ess,II,XXXVII, p. 778.

56. Idem, p. 779.

57. Hom podria pensar que aquesta distorsió afecta només a aquells autors que, com Montaigne, va tenir un contacte indirecte, *literari*, amb el Nou Món, sense arribar a conèixer-lo per experiència pròpia. Res més lluny de la realitat: el mite de l'Àge d'Or es dona també en missions que van passar dècades al Nou Món, com és el cas de Vasco de Quiroga: «...y me admiro cierto mucho conmigo, porque en esta edad dorada de este Nuevo Mundo y gente simplicissima, mansuetissima, humildissima, obedientissima de él, sin soberbia, ambición, ni codicia alguna...», *Documentos de Don Vasco de Quiroga* («Información en derecho...»), edició de Rafael Aguayo, Mèxic DF, Polis,1940.

58. Sobre aquesta querella veure BURY,J.: *La idea de progreso*, Madrid, Alianza,1971 (que en aquest punt es basa sobretot en l'*Histoire de la querelle des Anciens et des Modernes* de Rigault)

59. BERMUDO,J.M.:*J.J. Rousseau: la profesión de fe del filósofo*, Barcelona, Montesinos, 1985,p. 14.

60. ROUSSEAU, J.J.: *Del contrato social / Discursos*, ed. de Mauro Armíño, Madrid, Alianza, 1986, p. 247.

61. »Aun cuando el Discurso sobre la desigualdad lleva extensas y cuidadosas notas con referencias de relatos de viajes y otras autoridades, y sus vívidas descripciones dan la sensación tangible de un alegato histórico, no resulta seguro que Rousseau entendiera el proceso en cuestión como realmente acaecido (el estado de naturaleza es un estado «que ya no existe, que acaso no ha existido, que probablemente no existirá jamás»). Sin pronunciarse claramente al respecto, lo considera, sin embargo, como la hipótesis necesaria «para juzgar bien nuestro estado presente. La historicidad del estado de naturaleza, por otra parte, es secundaria, pues en cualquier caso es imposible volver a él», TRUYOL Y SERRA, A.: *Historia de la Filosofía del Derecho y del Estado*, Vol. II, Madrid, Alianza,1988 (3a ed.), p. 349.

62. »Lo importante aquí es que Rousseau intuye la necesidad de una noción de la naturaleza humana para «juzgar» bien...,es decir, para juzgar. Y como buscar lo natural en lo depravado?. Hay pues que imaginarlo, aunque la ficción se legitime al ser puesta como sentimiento, como conciencia, como voz del corazón», Bermudo, op. cit., p. 21.

63. Un dels nusos de l'argument de Rousseau al *Discurs de la desigualtat* («el salvatge corre

menys perill que el civilitzat enmig de la natura») es recull a partir d'una dada de Francisco de Coreal (1648-1708) en l'edició francesa del seu llibre (*Voyages de François de Coréal aux Indes Occidentales*, París, 1722, en dos volums.). Veure també p. 221 de la mateixa obra., on es torna a recórrer a aquesta font.

64. Per exemple a la nota tercera del *Discurs de les ciències* en que Rousseau interpreta el final del *Des Cannibales*, això sí, treient-lo del seu context. La versió de Rousseau sembla dir: «*fan coses tan grans i ni tan sols porten vestits*» (veure la darrera frase de la nostra traducció). Substitueix, en qualsevol cas, la conjunció adversativa de Montaigne per una de copul·lativa. És de remarcar també l'ús idèntic que es fa sobre l'opuscle de Plutarc *Que les bestes usent de raison*, idèntic al de l'*Apologie* (pp. 219-220).

65. Un exemple ben significatiu el trobem gairebé al començament del *Discurs sobre la desigualtat*, on s'estableix un veritable diàleg entorn d'una entelèquia: Rousseau, Hobbes, Richard Cumberland (*De legibus naturae*, 1672; *Traité philosophique des lois naturelles* és la traducció francesa de 1744 que va conèixer Rousseau) i Pufendorf (*De jure naturae et gentium*).

66. *Dis. Ineg.*, p.256.

67. *Dis. Ineg.*, p.303.

68. *Ess.*, I, p.9.

69. Nota 10 de Rousseau (p. 300 de l'edició citada).

70. Cal no oblidar que durant el segle XVI el *Malleus maleficarum*, per exemple, a més de ser un dels textos més reeditats constitueix, d'alguna manera, una veritat oficial gairebé mai qüestionada. I cal no oblidar tampoc que a la França de Montaigne, Jean Bodin no era pas conegut per *Les six Livres de la République*, sinó per una altra obra que gaudí immediatament d'un ressò inusual: *La demonomanie des sorcieres*, text que es critica amb molta duresa als *Essais*. L'actitud «intempestiva» de Montaigne no guarda doncs un paral·lelisme ni tan sols aproximat amb la de Rousseau.

71. BENZONI, G.: *Histoire nouvelle du Nouveau-Monde extraite de l'italien M. Hierosme Benzoni par M. Urbain Chauveton, ensemble une petite histoire d'un massacre commis par les Hespagnols (SIC) sur quelques François en la Floride*, Lió, E. Vignon, 1579.

72. *C. Julii Caesaris commentarii novis emendationibus illustrati. Ejusdem librorum qui desiderantur fragmenta ex bibliotheca Fulvii Ursini Romani*, Antuerpiae, Ex Officina Christoph. Plantini, M.D.LXXX.

73. *Ess.*, I, XXXI, p.203.

74. *Ess.*, I, XXXI, p.205.

75. *Ess.*, I, XXXI, p.203.

76. Per a una informació exhaustiva d'aquest tema veure, BERNARD, J.: *Navires et gens de mer à Bordeaux de 1540 au milieu du XVIe siècle*, París, Sevpem, 1968, en tres volums.

77. L'any 1549, Enric II va establir per edicte l'anomenada *Chambre Ardente*, que tenia com a finalitat combatre per tots els mitjants (inclòs el militar) l'heretgia. L'esperit d'aquest edicte es va perllongar durant molts anys: els sis de juny de 1562 el Parlament va decidir que tots els seus membres havien de fer una proclama pública de la seva fe catòlica. A Bordeus això es durà a terme el vint-i-cinc de juliol i s'instarà no ja a les autoritats municipals...sinó a tots i cadascun dels membres de la vila. Montaigne es trobava en aquell moment a París, esperant ser admès al Parlament, i serà allí on juri la seva fidelitat al catolicisme.

78. Es refereix als indis caribs que havien pres contacte amb els exploradors francesos durant les seves incursions a les costes de l'actual Brasil.

79. *Ess.*, I, XXXI, p.212-14.

80. L'episodi descrit al *Des Cannibales* va tenir lloc, concretament, a l'octubre.

81. JULIEN, Ch.-A.: *Les Voyages de découverte et les premiers établissements*, París, PUF, 1948, p. 417.

82. *op. cit.*, p. 137.

83. HAUSER, H.: «Les Huguenots français au Brésil (1560-1584) d'après des documents portugais», *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme Français*, 87 (1937) 93-115.

84. La va fer inscriure en un mur de la seva biblioteca: «*An. Chr. (isti de 1571) .et. 38, pridie cal., mart., die suo natali, Mich. Montanus, servitii aulici et munerum publicorum jamdudum pertesus, dum se integer in doctarum virginum recessit sinus, ubi quietus et omnium securus (quantum) in tandem superabit decursi multa jam plus parte spatii; si modo fata duint exigat istas sedes et dulces latebras, avitasque libertati suae, tranquillitatie, et otio consecravit.*»

85. *Ess.*, I, XXXI, p.207.

86. Ess, I, XXXI, p. 213.

87. Andrée COMPAROT ha remarcat el recargolat manierisme del mateix, que pot arribar fins i tot a distorsionar la lectura més atenta: «*L'essai est très élaboré, comme le montre l'artifice littéraire qui rivalise avec celui de Curion que cite Cicéron dans «Brutus». Pour donner l'apparence du naturel à ses discours, il feignait d'avoir oublié un des points annoncés. Montaigne fait mieux qui, affirmant l'avoir perdu le retrouve dans une troisième anecdote à laquelle il donne cette fois le tour personnel, pour en garantir l'authenticité*». COMPAROT, A.: *Agustinisme et aristotélisme de Sebon a Montaigne*, Paris, ARNT/ Cerf-Thèses, 1992, p. 301.

88. Veure la darrera nota a peu de plana de la nostra traducció.

89. BARLEY, N.: *El antropólogo inocente*, Barcelona, Anagrama, 1989 (l'original anglès es va publicar a Londres l'any 1983).

90. Montaigne es refereix als mariners francesos que, disfressats d'indis, formaven part de la imitació d'una aldea brasilera que en aquell temps hi havia a Rouen i on vivien els tres indis esmentats. Es tractava d'una mena de *museu etnològic vivent* que, com veurem més endavant, va causar molta tristesa a Montaigne.

91. Ess, I, XXXI, p. 214.

92. LEVI-STRAUSS, C.: *Histoire de Lynx*, Paris, Plon, 1991, p. 280.

93. LEVI-STRAUSS, C.: *Les structures élémentaires de la parenté*, Paris, PUF, 1949.

94. Veure, per exemple, CÉARD, J.: *Monstres et prodiges au XVIe siècle. Contribution à l'Histoire de l'idée de nature à la Renaissance*, Ginebra, Travaux d'Humanisme, 1971.

95. Però no en el sentit modern d'«*experimentalment*»: això fora un anacronisme. Més aviat equivaldria a «*vivència*».

96. Ess, I, XXIII, 109.

97. Ess, III, VI, 900.

98. Ess, II, XVII, 635.

99. Ess, II, X, 419.

100. No oblidem que Montaigne va tenir vint anys ni més ni menys per corregir aquestes suposades deficiències estructurals: i no ho va fer, malgrat la ingent quantitat de revisions afegides a l'obra després de la seva redacció.

101. STAROBINSKI, J.: *Montaigne en mouvement*, Paris, Gallimard, 1982, pp. 14-15.

102. Aquesta idea apareix també a l'assaig *Des livres*, coetani o potser una mica posterior al *Des Cannibales*: «*J'aime les Historiens ou fort simples ou excellens. Les simples, qui n'ont point dequoy y mesler quelque chose du leur, et qui n'y apportent que le soin et la diligence de r'amasser tout ce qui vient à leur notice...*», Ess, II, X, p. 417.

103. La distinció entre cosmografia i topografia que Montaigne realitza al llarg del *Des Cannibales* arrenca del mateix Ptolomeu i és seguida ortodoxament, entre d'altres, per Jean Bodin al *Methodus*. La cosmografia fa referència al *quantitatim* (longitud, latitud, etc.) i la topografia al *qualitatim* (com són els rius, les valls, etc.) (DAINVILLE, F.: *La Géographie des humanistes*, Paris, Beauchesne, 1940). Segons Frank Lestringant, Montaigne posa doncs en dubte la «*possibilité d'une science générale, qui dépasserait la certitude immédiate, mais précaire, de l'expérience sensible, et s'éleverait du particulier (la topographie) à l'universel (la cosmographie)*», op. cit., pp. 134-135.

104. Montaigne posseïa una relativament extensa col·lecció d'aquests tipus d'objectes, molts dels quals s'han conservat (IMPEY, O. & MCGREGOR, A.: *The origins of Museums: The cabinet of curiosities in sixteenth and seventeenth century*, Oxford, Clarendon Press, 1985, pp. 237-246). Un dels fets que demostren la veracitat de les informacions i contactes etnogràfics *first-hand* de Montaigne és que aquest es fa ressò (i fins i tot és propietari) d'objectes de la *France Antarctique* que ni Thevet ni Léry esmenten, com per exemple unes canyes obertes que servien pel manteniment de la cadència dels balls.

105. Al *Des Cannibales* existeix, doncs, el recurs de la inversió, però d'una manera puntual i mesurada; la majoria de les descripcions no es basen en aquest procedir: els indis no són pas angèlics *bons sauvages*, si atenem a les esgarrioses descripcions de pràctiques antropofàgiques, però tampoc monstres brutals, si ens fem ressò de les seves poètiques cançons. No són superiors ni inferiors: *són diferents*.

106. Veure, per exemple, FABRE, J.: *Realité et utopie dans la pensée politique de Rousseau*, Paris, 1970. DERATHÉ, R.: *Rousseau et la science politique de son temps*, Paris, 1971.

107. DUCHET, M.: *Anthropologie et histoire au siècle des lumières*, Paris, 1971.

108. El cas més clar és Lévi-Strauss, que comentarem en detall més endavant, especialment la seva darrera obra *Histoire de Lynx*, Paris, Plon, 1991.

109. TODOROV, T.: *La conquête de l'Amérique. La question de l'autre*, Paris, Seuil, 1982.
110. PAGDEN, A.: *La caída del hombre natural*, Madrid, Alianza, 1989. Tot i que en aquesta obra el veritable contrast es realitza més aviat amb respecte a Acosta i Lafitau.
111. TOOLEY, M.J.: «Bodin and the medieval Theory of Climate», *Speculum*, XXVI(1953) 98-119.
112. FOURNOL, E.: *Jean Bodin, prédécesseur de Montesquieu*, Paris, 1986.
113. MESNARD, P.: *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle*, Paris, 1952, llibre IV, § I. D'altra banda, la quasi totalitat dels estudis sobre Jean Bodin contenen referències a la vessant etnològica del pensament de Montaigne; potser el més significatiu pertany a CLASTRES, P.: «Libertad, desventura, Inombrable», in: *Investigaciones en antropología política*, Mèxic DF / Barcelona, 1981/1987, § VII.
114. La llista, òbviament, resultaria inacabable. Per posar un exemple, el capítol VII de l'obra de Peter BURKE, *Montaigne*, Madrid, Alianza, 1985, intitulat: «*Montaigne como etnógrafo*», pp. 60 i ss. Tot i que sense tanta explicitació, la majoria de les obres sobre els *Essais* contenen un referent, per mínim que sigui, sobre aquest tema, començant pels autors més clàssics com Villey o Friedrich.
115. Per exemple, CÉARD, J.: *La nature et les prodiges. L'insolite au XVIe siècle*, Ginebra, 1977, capítol VI. O bé: LUSSAGNET, S.: *Le Brésil et les Brésiliers par André Thevet*, Paris, 1953. Naturalment, la llista fóra extensíssima.
116. CHINARD, G.: *L'Amérique et le rêve exotique dans la Litterature française au XVIIe et au XVIIIe siècle*, Paris, 1934. *L'exotisme américain dans la Litterature française au XVIe siècle*, Paris, 1911.
117. DE LUTRI, J.R.: «Montaigne's *Des Cannibales* : invention / experience», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 38(1976) 77-81. Més endavant ens detindrem en aquest i d'altres articles que anirem detallant.
118. Chinard: *L'exotisme...*, op cit., p. 186
119. «Il faudrait tout d'abord que notre histoire coloniale fût mieux connue, que les écrits de nos marins, colons et missionnaires aient été étudiés et édités avec soin ou, tout au moins, que nous ayons de bonnes bibliographies, ce qui n'est pas». p.VI, op. cit. (I cinquanta sis anys després, però, podríem refermar-nos en aquesta queixa...)
120. ATKINSON, G.: *Les nouveaux horizons de la Renaissance française*, Ginebra, Droz, 1935, pp.427-428.
121. LOVEJOY, A.O.: *Essays in the History of Ideas*, Baltimore, Hopkins Press, 1948, pp. 30-31.
122. HAYND, H.: *The Counter-Renaissance*, Nova York, Scribner's, 1950, pp. 507-544.
123. FRAME, D.M.: *Montaigne's Discovery of Man*, Nova York, C.U.P, 1955, pp.97-104.
124. LEVIN, H.: *The Mith of the Golden Age in the Renaissance*, Bloomington, Indiana University Press, 1969, pp. 74-127.
125. BATAILLON, M.: «Montaigne et les conquérants de l'or», *Studi Francesi*, 9 (1958) 353-67, p. 367.
126. RAYMOND, M.: «Montaigne devant les sauvages d'Amérique», *Etre et Dire*, 37 (1970) 13-37.
127. Friedrich, op. cit., p. 219.
128. MERMIER, G.: «L'essai *Des Cannibales* de Montaigne», *Bulletin de la société des Amis de Montaigne*, 7-8 (1973) 27-38.
129. «As for topos of experience some examples drawn from the chapter «prove» to be insignificant as well as comic. Before proceeding let us note that the french word experience as used in this essay denotes the English «experiment» as well as «experience». The evidence presented to «demonstrate» the capacity of the Cannibals (...) A few verses from war-like song and from anacreontic one are the proof! Informing us that he intends to demonstrate the above, the essayist speciously concludes: «non seulement il n'y a rien de barbarie en ceste imagination, mais qu'elle est tout à fait Anacreontique». To what extent can we accept the analogy asencomium and proff since Montaigne never really bothered to learn Greek having loved and preferred Latin? His own experience in this mater is obviously questionable», Lutri, op. cit, p. 81.
130. «Mais Montaigne a-t-il rédigé cet habile plaidoyer avec une profonde conviction? Si on lui avait écrit, comme Voltaire à Rousseau, «il prend envie de marcher à quatre pattes, quand on lit votre ouvrage», il eût souri. Certes il ne se faisait pas d'illusions sur la valeur de certains arguments; mais il connaissait la littérature des paradoxes et ses sophismes et il pratiquait l'humour», LEBEGE, R.: «Montaigne et la paradoxe des Cannibales», *Studi di letteratura in onore di Bruno Revel*, (1965), 359-64.

129. JULIEN, Ch.A.: *Les voyages de la découverte*, París, 1948.
130. Naturalment, l'anàlisi «política» de Schaefer se centra en la part final de l'assaig, en la que Montaigne transcriu la crítica dels *sauvages* a les diferències econòmiques entre els habitants de França; les qüestions pròpiament etnològiques queden en un segon pla. La interpretació, en qualsevol cas, resulta força radical: «*Having unpersuasively asserted the existence of vast natural inequalities among people, Montaigne launches into a more extensive, and more serious argument concerning the unreality of many of the «supposed» human differences.*» (SCHAEFER, D.L.: *The Political Philosophy of Montaigne*, Nova York, Cornell University Press, 1990, p. 189). Cal remarcar, però, que el «*serious argument*» de Schaefer no es dedueix en la immediatesa i literalitat de l'assaig, com ho ha remarcat, entre d'altres, Andrée Comparot, sinó que es presenta amb més «*recargolament*» i subtilesa literària del que hom pot semblar.
131. En aquest diàleg es remarcarien no només les coincidències o paral·lelismes sinó les superacions d'aquella perspectiva: la societat descrita per Montaigne sembla ultrapassar la descrita per Plató: «*This city is more clearly an organized society (...) than the primitive one described in the Laws*», op. cit., p. 184.
132. «*Plus proche est la pensée du chapitre De la Philosophie dans La Vanité des Sciences. Il reprend le thème de la diversité de coutumes, et affirme, comme principe établi, que la philosophie qui traite des moeurs «ne consiste point tant en raisons philosophiques qu'en diversité d'usages, de coutumes, d'observations, de commune conversation, et manière de vivre entre les hommes: lesquelles choses se changent selon les lieux, les temps et les opinions diverses le requierent*», COMPAROT, A.: *Agustinisme et aristotélisme de Sebon a Montaigne*, París, Thèses-Cerf, 1991, p. 283.
133. Comparot, op. cit., pp. 301-309. Cal dir que en tot moment el *Discours de la servitude volontaire* de La Boétie es contempla més com a la seva «*conseqüència*», en l'utilització pamfletària que se'n va fer durant les Guerres de Religió, que no pas com un text que, si més no originàriament, no tenia aquesta finalitat.
134. BLANCHARD, M.E.: *Trois portraits de Montaigne: essai sur la représentation à la Renaissance*, París, Nizet, 1990, pp. 107-202.
135. pp. 132 i ss. i 128 i ss., respectivament.
136. LESTRINGANT, F.: *Le Huguenot et le sauvage: l'Amérique et la controverse coloniale au temps des Guerres de Religion*, París, Amateurs des Livres, 1990, § IV, pp. 133 i ss.
137. op. cit., XI, p. 196.
138. op. cit., p. 145.
139. WEINBERG, B.: «Montaigne's Readings for Des Cannibales», *Renaissance and Other Studies in Honor of William Leon Wiley*, ed. de B. Daniel, Nova York, 1968.
140. BROUSSEAU-BEUERMANN, C.: *La Copie de Montaigne. Etude sur les citations dans les Essais*, Ginebra—París, Slatkine/Champion, 1990.
141. FRANÇON, M.: «On a Source of Montaigne's *Essais*», *Modern Language Review*, 47(1952) 443-445.
142. GRIFFIN, R.: «Title, Structure and Theme of Montaigne's *Des Coches*», *Modern Language Review*, 82(1967) 285-290. ETIEMBLE, R.: «Sens et structure dans un essai de Montaigne», *Cahiers de l'association internationale des études françaises*, 14 (1962) 263-74. SAYCE, R.A.: «Baroque elements in Montaigne», *French Studies*, 8 (1954) pp.214-24., entre d'altres.
143. VVAA: *Geographie du Monde au Moyen Age et à la Renaissance*, edició de Monique Pelletier, París, Comité de Travaux Historiques et Scientifiques, 1989.
144. LE ROY, L.: *De la Vicissitude ou Variété des choses en l'Univers*, París, Fayard, 1988. (Cal remarcar que malgrat la cura formal que s'ha tingut en la reedició de l'obra, aquesta ve desprovista de qualsevol aparell crític).
145. SATRUSTEGUI, I.: *Pierre de Brach: Lettre sur la mort de Montaigne; choix de poèmes*, Bordeus, L'Horizon Chimerique, 1989.
146. GRANADA, M.A.: *Giordano Bruno y América. De la Crítica de la colonización a la crítica del cristianismo*, Barcelona, Geo-Crítica/Universitat de Barcelona, desembre de 1990.
147. MONTAIGNE, M. de: *Journal de Voyage*, París, PUF, 1992 (conté un glossari i nombrosos documents complementaris; incorpora, a més, el fragment redactat en italià de l'original)
148. LÉRY, J. de: *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil*, París, Max Chaleil, 1992 (conté els gravats originals de l'obra, així com d'altres de Thevet i autors posteriors)
149. TODOROV, T.: *La conquête d'Amérique. La question de l'autre*, París, Seuil, 1982 (existeix una versió espanyola a Siglo XXI).

150. El títol complet és *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine*, París, Seuil, 1989 (trad. esp.: Siglo XXI, 1991).

151. Fa molt poc, per exemple, la seva intervenció a la revista *Claves* començava exactament així. Veure: «La conquista de México», *Claves de Razón Práctica*, 19 (febrer de 1992) 2-10. Però també a l'obra que ara comentem: «Este libro se presenta, pues, como un híbrido, mitad historia del pensamiento y mitad ensayo de filosofía moral y política lo que, evidentemente, podría decepcionar a los amantes incondicionales tanto del uno como del otro género (...) No me interesa únicamente el sentido de los textos de mis autores (...) sino también su verdad; no me basta con haber reconocido sus argumentos, sino que trato de saber si los puedo aceptar», op. cit., pp. 15-16. Sobre l'opinió que li mereix la història del pensament amb pretensions més objectives que no pas apològiques o ideològiques, veure, per exemple, *La conquête...*, p. 60.

152. Op. cit., p. 63.

153. Idem, 60-61.

154. Idem, p. 57.

155. Idem, p. 60.

156. *La conquête...*, op. cit., p. 60.

157. Al prefaci i a la presentació de la contraportada del llibre.

158. Op. cit., p. 63. Es refereix al fragment del *Des Cannibales* on Montaigne compara una cançó atribuïda als indígenes amb la poesia anacròntica (Ess, I, XXXI, 213).

159. Op. cit., p. 58.

160. Veure, per exemple, Ess., II, XII, 579.

161. Veure Pagden, op. cit., pp. 190-199.

162. Veure Granada, op. cit., pp. 42-44.

163. *Pol.*, I, XIII, 1259b; *Pol.*, I, V, 1250b.

164. *Pol.*, I, I, 1252a.

165. «Tengo la impresión de ser dueño en esto de una especie de Absoluto que no me abandonará jamás; mi apego al ideal democrático no es solamente racional: se me sube la sangre a la cabeza cuando se lo pone en tela de juicio, y siento que me erizo contra mi interlocutor», p. 10.

166. LEVI-STRAUSS, C.: *Histoire de Lynx*, op. cit., pp. 280-281.

167. LEVI-STRAUSS, C.: *El pensamiento salvaje*, Mèxic DF, FCE, 1984, p. 358.

168. Idem, p. 357.

169. *Histoire de Lynx*, p. 284.

170. Idem, 284.

171. Idem, 285.

172. Idem, 285.

173. «La vie est courte: c'est l'affaire d'un peu de patience. Le sage trouve son hygiène intellectuelle et morale dans la gestion lucide de cette schizophrénie. Le scepticisme réduit la profession de foi religieuse à la convenance...», etc., p. 288 i ss.

174. El terme «canibal» («cannibale») posseïx, com ara veurem, un complex origen etimològic incardinat en la mitologia medieval i clàssica; del que no hi ha cap dubte, però, és que al segle XVI és un exòtic neologisme que només a partir d'aleshores resultarà sinònim del mot d'origen grec «antropòfag». La paraula deriva de la juxtaposició i corrupció de l'adjectiu «caribal» (pertanyent o relatiu al mar Carib) i del substantiu llatí «can» (gos). Ara bé, dues preguntes són òbvies: 1a) *per què es va abandonar (fins l'extrem d'esdevenir un quasi-cultisme) el terme antropòfag en favor del nou?*; 2a) *per què es va associar immediatament al terme «gos»?*. Al *Diari de Colom* (amb data 4 de novembre de 1492) aquest parla ja de «...hombres de un ojo e otros con hocicos de perro que comian hombres...». Els primers, naturalment, es corresponen als mítics cíclops; els segons, als no menys mítics cinocèfals (o kinocèfals, segons grafia) perfectament coneguts des de l'Antiguitat a l'Edat Mitjana a través d'Elia, Ctèsies, el Pseudo-Calístenes o el *Liber Monstrorum*, i més endavant Marco Polo, Pian de Càrpino o Jean de Mandeville. L'esmentat Pseudo-Calístenes els descriu com un dels vint-i-dos pobles abominables que Alexandre va sotmetre i empresonar; les dues característiques que els distingeixen són la forma canina del seu rostre i la pràctica de l'antropofàgia. Per això Colom atribueix —sorprenentment— a certs indis una cara de gos: precisament perquè també mengen carn humana (i així apleguen les dues característiques clàssiques i poden quedar «classificats» en un ésser suposadament conegut). És doncs dels cinocèfals d'on parteix l'inclusió del mot «can»; en aquest sentit, els caníbals són una classe d'antropòfags (la dels cinocèfals que habiten les terres del Carib) i no un sinònim estricte

d'aquests. També cal tenir en compte que Colom els considera súbdits del «*Gran Can*» (pel fet de creure que es troba a Àsia i no en una contrada encara inexplorada).

175. Plutarc: *Pyrrhus, VIII* en la trad. de Jacques Amyot («*Les Oeuvres morales et mêlées de Plutarque, traduites de Grec en François par Messire Amyot...*», París, Michel de Vascosan, MDLXXII. Montaigne fa als *Essais* 258 cites d'aquesta obra i 140 de les *Vies*.

176. Idem, *Flaminius, III*.

177. Tit Livi: *Romanae Historiae libri, XXXI, xxxiv* (Francfort, 1568). Els *Essais* contenen 38 cites d'aquesta obra.

178. Ja hem vist que aquesta durada és molt improbable, però no del tot impossible (tot i que la colònia cau en mans dels portuguesos l'any 1560, els focus de resistència continuen fins al 1567, és a dir, dotze anys després de la seva fundació l'any 1555).

179. Nicolas Durand de Villegaignon (1510-1571), militar, mariner, polemicista religiós i historiador francès (*Caroli II imperatoris expeditio in Africam ad Arginam*, París, 1542; *Ad articulos Calvinii de sacramento eucharistiae traditionis responsiones*, París, 1560). Va tocar terra americana el quinze de novembre de l'any 1555, en una illota de la badia de Rio de Janeiro, situada a 1 km. SSE de la punta de Calabouço (LAT.S 22° 54'46"/ LON.O. 45° 29'43", segons els càlculs de Muochez). Assejats mallissament per dubtes teològics, el seu comandament de la colònia fou tirànic i sanguinolent.

180. Aquest territori, tot i ser minúscul, no va tenir mai uns límits precisos; ocupava els voltants de la badia de Guanabara i les petites illes del seu interior. L'any 1560 la presa de Fort-Coligny (actual Ilha Villegaignon) per part dels portuguesos acaba definitivament amb l'establiment colonial. La capital de la França Antàrtica era Ville-Henry. Les altres colònies franceses a Amèrica durant el segle XVI van ser la *Nouvelle France Laurentienne* (1535-1543, a l'actual Canadà) i els establiments hugonots de Florida (1562-1565).

181. A les edicions publicades en vida de Montaigne s'hi llegia: «*ventre, comme on dict, et le dit on de ceux, ausquels l'appetit et la faim font plus desirer de viande, qu'ils ne peuvent employer; je crains aussi que nous avons beaucoup de curiosité*»

182. A partir de l'*Opera* traduïda al llatí per Ficino (edició de 1546). *Timen, XXII, XXIV, XXV*. Aquesta obra es usa als *Essais* en 21 ocasions. (L'obra que sembla tenir més ressò són, però, les *Lleis*, amb un total de 47 esments)

183. «*Hom diu que aquelles terres, sotmeses en un altre temps a xocs i grans convulsions, es van partir, mentre que abans en formaven una de sola*», Virgili, *Eneida*, III, 414-417.

184. L'al·lusió podria provenir de Plutarc, *Moralia, Sobre Isis i Osiris*, 40, 367-B: «*...fent retrocedir el mar va descobrir la planúria i la va terraplenar amb terres d'al·luvi. Això té com a prova la nostra percepció; car veiem encara ara com el riu aporta nou llim i fa avançar la terra...*». Veure edició de M. García Valdés, *Obras morales y de costumbres*, Madrid, Akal-Clasica, 1987, p.87. En qualsevol cas Villey no la cataloga com una citació o simple menció.

185. «*I la maresma, eixorca durant molt temps, alimenta avui les ciutats del voltant i sent el pes de la rella*», Horaci, *Ars Poetica*, 65.

186. Alguns cronistes espanyols, com Francisco Fernández de Salazar, en canvi, van tenir menys dubtes que Montaigne sobre aquest tema (*Crónica de la Nueva España*, I,II, Madrid, Hauser y Menet, 1914).

187. És a dir, 5332'8 km., en el cas que Montaigne estigui utilitzant la llegua comuna a Normandia, Picardia i Champagne durant el segle XVI, que media 4'444 km (molt semblant a la posterior *lieue de terre*, 4'445 km). Si fes anar la llegua de París serien 4677'6 km (equivalia a 3'933 km i va donar lloc a la *lieue de poste*, 3'898 km.). La llegua comuna a Bretanya i Anjou era de 4'581 km., i per tant serien 5497'2 km.) Oferim totes aquestes possibilitats perquè en temps de Montaigne, i com ell mateix ens ho mostra al *Journal de Voyage*, aquests tipus de mesures eren, més que complexes, caòtiques: «*Depuis Bar-le-Duc les lieues reprennent la mesure de Gascogne et vont s'allongeant vers l'Allemagne, jusques à les doubler et tripler enfin*» (*Journal...*, Première Partie, I, 9).

188. El text de 1588 no feia aquesta distinció, limitant-se a afirmar: «*Il me semble qu'il aye des mouvemens fievreux en ces grans corps comme aux nostres*». En edicions posteriors afegirà: «*...naturels les uns, les autres...*» Aquesta acotació, aparentment neutra, té en realitat una importància majúscula, ja que amb ella es respecta la distinció entre món supralunar (moviment natural, circular: «*ces grans corps*», els astres) i món sublunar (moviment violent: «*fievreux*»), bàsic en la cosmovisió aristotèlica i en les especulacions renaixentistes en general. Però la idea no sembla sorgir d'una lectura d'Aristòtil, sinó de la traducció que Chauveton va fer de Girolamo

Benzoni (*Histoire Nouvelle du Nouveau-Monde*) i a qui Montaigne segueix fins la plana següent (el text, atribuït a Aristòtil *Des merveilles inouïes*, que Montaigne cita més avall va ser conegut per aquest a través de l'historiador italià.)

189. Segons Thibaudet i Rat és dona una coincidència amb les tesis de Wegener, que sosté la idea que els continents suren i es desplacen lentament.

190. La idea també es remet a Plutarc, *Moralia*, 40-41, 367-368. La citació, però, no és literal.

191. Arsac es trobava a uns vint km. aproximadament de Bordeus (el que avui en dia és el canton de Castelnau-de—Médoc).

192. Montaigne empra en l'original una metàfora provinent del llenguatge de la caça, la traducció literal de la qual seria difícil d'integrar en el text: «*Ces sables sont ses fourriers*», és a dir, accut com si de batedors de caça es tractés, empenyent-los a sortir.

193. A partir de Benzoni, Montaigne es refereix a una dubtosa traducció francesa d'una obra inclosa tradicionalment al *Corpus aristotelicum* (que ocupa el número 32 en l'ordre de l'edició de Bekker) anomenada Peri zanmauton akousmatwn, traduïda al llatí com *De mirabilius auscultationibus*. La quasi totalitat dels historiadors la consideren un apòcrif.

194. Aquesta fórmula esdevé al segle XVI un lloc comú, d'altra banda molt significatiu, entre els cronistes d'Amèrica (malgrat que la majoria es declarien ortodoxes aristotèlics). Gómar (Hist., I, 36): «*Y así está la experiencia en contra de la filosofía* (aristotèlica)». O amb d'altres autoritats, Fernández de Salazar (*Crónica...*, I, I): «*Ovidio (...) dividiendo el mundo en cinco zonas afirmó todo lo que ahora la experiencia niega*». I és que tal com ho apunta Acosta (*Hist.*, I, XV, 45): «*...a los antiguos les quedó gran parte por conocer*».

195. En el sentit de «*donar una interpretació*», «*jutjar*», etc., en oposició al «*relat directe dels fets*».

196. Aquesta idea es troba desenvolupada a Ess, II, X, pp. 417-418.

197. «*et qui n'ait rien espousé*»

198. Montaigne es refereix, probablement, a les obres de Kremer (Mercator), Münster o Schöner, publicades entre 1520 i 1540. L'any 1533 s'havia publicat a Bàle, prefaciada per Erasme, la *Geografia* de Ptolomeu. Quan Montaigne escriu el *Des Cannibales*, tots aquests tractats resulten força inoperants, especialment el darrer.

199. Malgrat l'ús del plural, i l'aparent impersonalitat de la crítica, Montaigne sembla fer-se ressò en aquest punt dels plantejaments historiogràfics d'André Thevet (un punt que, sempre d'una manera larvada, reapareix en altres contextos dels *Essais*).

200. «*il entreprendra toutes fois, pour faire courir ce petit lopin, d'écrire toute la physique*». M.E. Blanchard interpreta extensament aquest fragment des d'una perspectiva simbòlica, correlacionant-lo amb l'altre moment en que apareix la paraula «*lopin*» al capítol (descripció dels actes d'antropofàgia). (*Trois portraits de Montaigne*, París, Nizet, 1990, pp. 111-117).

201. «*incommoditez*»: coses inadequades, fora de lloc.

202. Descartes afirmarà al respecte: «*Ayant reconnu que tous ceux qui ont de sentiments fort contraires aux nôtres ne sont pas, pour cela, barbares ni sauvages, mais que plusieurs usent, autant ou plus que nous, de raison; et ayant considéré combien un même homme avec son même esprit, étant nourri dès son enfance entre des français ou des allemands, devient différent de ce qu'il serait s'il avait toujours vécu entre des chinois ou des Cannibales...*», *Disc. Méth.*, II, p 16.

203. «*police*»: el seu significat és molt ampli; designa indistintament «*estructura social*», «*forma de govern*», «*organització de la comunitat*» i de vegades fins i tot «*ordre*» (en oposició a anarquia). Associat a altres mots pot arribar a designar coses ben diferents: «*peinture de police*» sol ser sinònim d'«*utopia*»; «*changement de police*» no vol dir simplement «*canvi de règim*», sinó de vegades «*caos*», etc.

204. Eren els *Toïoupinamaoult*s, en la recargolada grafia de Jean de Léry (*Hist.*, V), o Tupinambes. Aliats dels francesos de Villegaignon (a qui anomenaven *Paycolas*), eren enemics endèmics dels *Margajas* (o *Margaiatz*, segons la grafia de Thevet) en pacte amb els portuguesos.

205. «*les fruits que nature, de soy et de son progrez ordinaire a produits*». «*Progrez*», en francès modern, equivaldria a «*marche*», per exemple, no a «*progres*»

206. En català seria «*silvestre*», més aviat; mantenim el mot en la seva literalitat perquè així resulta molt més expressiu.

207. «*vrayes*»

208. «*art*». Es podria traduir també per «*tècnica*», però això donaria lloc a un tipus de disjuntiva (moderna) a la que el pensament de Montaigne (encara) n'és aliè, però no del tot *estrany*. Unes

línies més endavant si farem aquesta traducció per tal d'expressar el sentit de la tecne platònica com a *cosa transformada*

209. Aquest concepte s'ha projectat molts cops a la filosofia de Rousseau, per exemple; però es tracta d'un lloc comú perfectament definit al segle XVI, i amb un rerefons teòric molt allunyat de l'anterior (LENOBLE, R.: «L'évolution de l'idée de 'Nature'...», *Rev. Mét. et Mor.*, 4 (1953) p. 123.

210. «*Les heures són millors quan sorgeixen espontànies, i el codonyer creix més bé en indrets solitaris, i les aus, sense cap artifici, canten també millor*» Properci, *Elegies*, I, II, 10-12.

211. *Lleis*, X.

212. És difícil de saber a quines tribus es refereix exactament Montaigne quan fa aquests tipus de generalitzacions. En qualsevol cas, i tenint en compte, per exemple, la manera com cita Gómara és clar que no ho fa simplement en referència als «Toüoupinambauults» descrits per Jean de Léry, sinó, d'una manera vaga, als *cannibales*: *Taperey, Paraibes, Ometacas, Cara-ja, Maq-hé*, és a dir, a tots els pobles al·ludits pel cronista protestant.

213. «*esprit*». Recordem que Montaigne contraposa usualment «*loix naturelles*» a «*raison*», no a una altra cosa. D'aquesta manera conservem el sentit genèric d'aquesta dicotomia al conjunt dels *Essais*.

214. El que segueix fa referència a *Lleis*, X, p. 888 (en l'ed. llatina de Ficino abans esmentada)

215. «*voyons par experience*»

216. «*naïveté*». Aquest terme és, en Montaigne, paral·lel o de vegades fins i tot sinònim a «*pu-reté*» (Villey). Hem traduït «*perfecció*» en oposició a tot el camp semàntic de «*abastardiment*», «*corrompu*», etc. El comparatiu i la conjunció creen aquí una figura retòrica quasi redundant, que ja es constata al mateix original.

217. Aquest recurs, consistent en retrotreure's a l'obra política dels clàssics grecs i compararla amb la dels pobles recentment descoberts, serà constant durant tot el segle XVI, tot i que amb diverses finalitats. Així en el mateix Las Casas: «*Y otras leyes y costumbres reprehende allí el Filosofo en sus policías, que muestran claramente hacerles la policía destas gentes mucha ventaja(...) La que hace éstas a las policías de Platón, quanto a la comunidad de las mujeres y las haciendas, ya queda manifiesta*». *Apologética Historia Sumaria*, VI, 43.

218. Osorio: *Hyeronymi Osirii Lusitani, Silvensis in Algarbis episcopi(...) quibus potissimus ea quae in Africa et India bella confecit(...) II, XV*, Colònia, 1574. Montaigne utilitza la traducció de Simon Goulart, que inclou també textos de López de Castañeda (reimpressió de 1587), citant-la en vint ocasions.

219. A partir de la traducció anglesa dels *Essais* realitzada per John Florio, Shakespeare (*Tempest*, I, II) escriurà: «*I'the commonwealth I would by contraries / Execute all things; for no kind of traffic / Would I admit, no name of magistrate; / Letters should not be known; riches, poverty / And use of service, none; contract, succession, / Bourn, bound of land, tilth, vineyard, none; / No use of metal, corn, or wine, or oil; / No occupation: all men idle, all; / And women too, but innocent and pure; / No sovereignty*».

220. «*Homes acabats de sortir de les mans dels déus*», Séneca, *Ep.*, xc.

221. «*Són aquestes les normes que primer ens va atorgar la natura*», Virgili, *Georg.*, II, 20. Pascal també ho citarà a *Pensées*, 363.

222. Diodor de Sicília: *Sept livres des Histoires de Diodore de Sicile...*, en la trad. de Jacques Amyot, II, 181; Goulart sembla recollir-la també. Villey o més endavant Pertile (1988) no se'n fan ressò, tot i que la seva incorporació al text resulta crucial per entendre la noció de temporalitat històrica de Montaigne. Veure: SAEZ MATEU, F.: «Sobre una cita desconeguda de Diodor de Sicília als *Essais*: un replantejament de l'etnologia de Montaigne», *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, IV, 1991.

223. Els cronistes francesos van sentir més estranyesa pels hàbits alimentaris que no pas pels aliments, tot i que aquests els hi eren completament desconeguts: «*Et, ce qui est encore plus étrange et à remarquer entre nos Toüoupinambauults est que, comme ils ne mangent nullement durant leurs beuveries, aussi quand ils mangent ils ne boivent point parmi leur repas (...) Que si on dit là-dessus: 'Ils font donc comme les chevaux'?*», Léry, *Hist.*, IX, 100.

224. «*nullement fumeux*». És adir, que no té contingut alcohòlic, que no provoca ebrietat. Es tracta probablement del *Caou-in* descrit també per Jean de Léry, «*lequel, étant trouble et épais comme lie, a presque goût de lait aigre; et en ont de rouge et de blanc comme nous avons du vin*», *Hist.*, IX, 99.

225. «*à qui y est duit*»

226. Osorio, II, XV, en la trad. de Goulart: «*Ils ne sèment pas de blé, mais font leur pain de la racine d'une herbe grande comme le pourpié...*». També Léry, IX, 96 i ss.

227. Segons alguns autors podria tractar-se d'un recurs per tal de remarcar irònicament la paritat ficció literària / experiència empírica. (DE LUTRI, J.R.: «Montaigne's *Des Cannibales*: invention and experien-ce», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 38 (1976) 77-81. També LEBEGE, R.: «Montaigne et la paradoxe des cannibales», *Studi di letteratura in onore di Bruno Revel*, 1965, pp.359-64). Però tampoc és impossible, tot i que sí improbable, que Montaigne hagués tingut accés a aquest preparat durant la seva estada amb els indis de Rouen.

228. L'estrany lloc que ocupa aquesta aparentment trivial dada, immediatament abans d'una afirmació tan crucial com la que segueix (sobre la creença en la immortalitat de l'ànima), podria explicar-se a partir de Plutarc, que atorga a aquest fet un caire de purificació religiosa. Veure *Moralia*, 5-6, 352-353; pp.48-49 en l'ed. de García Valdés abans citada.

229. Fet assenyalat per Jean de Léry, per exemple (*Histoire d'un voyage fait en terre de Bresil*, XVI, Paris, 1579, p. 154), però per tal de confirmar la perfídia dels ateus europeus, inferiors, en aquest punt, als *sauvages* del Brasil: «...*parce que ces Athées, niant tous principes, sont du tout indignes (...) je présupposerais encore nos pauvres Brésiliens; lesquels en leur aveuglement leur enseignoient qu'il y a non seulement en l'homme un esprit qui ne meurt point avec le corps...*». A la *Historia General de las Indias*, López de Gómara matisa molts cops aquesta dada, entre d'altres coses perquè les pràctiques religioses són vistes més aviat com «*embaucamientos*», «*supersticiones*», etc. (*Hist.*, I, 61).

230. Aquest collage de dades prové tant de Léry com de Thevet i López de Gómara.

231. Herodot: *Les neuf livres de l'histoire (...) traduit du grec par Pierre Saliat*, IV, LXIX, 1575. Montaigne cita aquesta obra un total de cinquanta cops als *Essais*.

232. Probablement, els *Margajas* o bé els *Ouetacas* (o *Ou-ËTacas*), descrits per Léry com «*sauvages si farouches et étranges, que comme il ne peuvent demeurer en paix l'un avec l'autre, aussi ont-ils guerre ouverte et continuelle*». Segons el cronista són «*les plus barbares*» del Nou Món (*Hist.*, V, 62).

233. Extrem confirmat també per Gómara: «*Los caribes (...) hincan las cabezas de los que matan y sacrifican a las puertas, como recuerdo...*», *Hist. Gen. In.*, I, 119.

234. En aquesta dada hi coincideixen Léry, Thevet i Osorio. López de Gómara o Benzoni no se'n fan ressò d'una manera explícita.

235. Aquesta descripció parteix de Léry, *Histoire...*, § XV. Però el seu precís detallisme sembla basar-se, més aviat, en els nombrosos gravats i dibuixos de l'època (per exemple els de l'edició de París de 1557 de Thevet, o els de la Ginebra de 1580 del mateix Léry).

236. Els francesos establerts al Brasil no empraven el verb «*manger*» per a descriure aquest fet sinó, de manera específica, la forma «*boucaner*» (la que s'empra per designar l'acció de fumar la carn, per exemple). Léry, *Hist.*, V, 60.

237. Léry, op. cit., XV, 146, no és tan taxatiu i per moments fins i tot sembla afirmar el contrari (tot al·ludint les suposades excel·lències gastronòmiques de la carn humana): «*Non pas cependant, ainsi qu'on pourrait estimer, qu'ils fassent cela ayant égard de la nourriture: car combien que tous confessent cette chair humaine être merveilleusement bonne et délicate, tant y a néanmoins que plus par vengeance que pour le goût...*». Gómara es mostra més lapidari: *Hist. Gen. In.*, I, 121. : «...*comen todos los hombres que cautivan, antes y despues de sacrificados, en venganza*».

238. Els *Toioupinambaults* van combatre endèmicament contra els *Margajas* i els seus aliats portuguesos; des de la pèrdua de Fort-Coligny l'any 1560 fins a 1567 van seguir combatent contra aquests darrers (van ser definitivament derrotats el quinze de gener d'aquell any).

239. Als *Commentaires* de Blaise de Monluc, amb data 15-11-1561, per exemple, tot i que posteriorment es van produir episodis semblants de manera reiterada, dels quals en va quedar també testimoni escrit.

240. Montaigne al·ludeix a la *Nuit de Saint-Barthélemy* (24 d'agost de 1572) on part dels hugonots assassinats i esquarterats a París i Lió van ser venuts en pública subhasta i devorats per una multitud furiosa; per la seva banda, els hugonots van celebrar un sinistre sopar amb el cos in腐rupte de Sant Fulcran de Lodève. Per sorprenents que puguin semblar, aquests fets tenen entitat històrica documentada i no formen part de la llegenda negra de les Guerres de Religió (veure, per exemple, DAVIS, N.Z.: *Society and culture in early modern in France*, Londres, 1975, pp.324 i ss) De fet, aquestes dades contemporànies a Montaigne podrien ser l'origen directe de la seva teoria sobre la *ritualitat* de l'antropofàgia (perquè ni catòlics ni hugonots van cometre

aquests fets per alimentar-se sinó, com afirma Montaigne, «per expressar una extrema venjança», cosa que també vindria confirmada més tard per Gómara i Léry).

241. Diogenes Laerci: *Chrysippus*, VII (De: *Diogenis Laertii clariss historici de vitis ac moribus priscorum philosophorum libri decem*, edició de Lió de 1556). També: Sext Empíric: *Sexti philosophi Pyrrhonianum hypotyposeon libri III, Quibus in tres philosophiae partes severissime inquiritur*(...) *Interprete Henrico Stephano. Anno MDLXII, III, XXIV*. (Montaigne posseïa una reedició d'aquesta obra que incloïa el *Contra matematicos*, a cura de Gentien Hervet, de 1569)

242. Símbol de la resistència gal·la a la conquesta romana; vindria a ser l'equivalent francès de Numància. A: Cèsar, *De bello gallico*, VII, LVII, LVIII.

243. «Se sol dir, i és cert, que els bascos perllongaven la seva vida amb un aliment del mateix tipus», Juvenal, *Sàtires*, XV, 93. (Villey tradueix «vascons» per «gascons», així com també Thibaudet i Rat. Juvenal es refereix a un poble del nord de la *Hispania Tarraconensis* que té com a ciutat principal la ciutat de *Calagurris* (Calahorra), pels voltants del 72 a.C.)

244. En temps de Montaigne es creia que els cossos momificats posseïen estranyes virtuts salutaris; la frase al·ludeix, probablement, a aquest fet.

245. L'accepció de «raison» que Montaigne dibuixa en aquest fragment resulta palesament contradictòria amb el contingut del capítol i, en general, dels *Essais*, on «raison» s'oposa precisament a «loix naturelles» (Ess, II, XII, p. 580 i ss.) o fins i tot a «nature» (Ess, III, XII, p. 1049) i a «instict» (Ess, I, XIV, p. 55, o Ess, II, VIII, p. 386 i Ess, III, IX, p. 996). Podria tractar-se d'una correlació implícita «raison/art», d'altra banda freqüentíssima als *Essais*, però que en qualsevol cas no concordaria massa amb la conjunció adversativa que la contiuua; sense aquesta, el fragment recordaria molt al concepte lascasià de «*barbarus secundum quid*», contingut al *Argumentum apologeticum* de 1550 (que Montaigne, però, desconeixia).

246. «*jealousie*»

247. En aquest punt hi coincideixen Léry i Osorio i també, en certa mida, el mateix Gómara que en alguns moments arriba a oposar «valor militar» o «valentia» a «barbarie», per exemple a *Hist. Gen. In.*, I, 96: «*Hecho fue de hombre valeroso, y no de bárbaro, si le hubiese salido bien*» (es refereix a un indi que havia atacat els espanyols)

248. Les edicions publicades en vida de Montaigne afegien: «*& leur fournissent de toutes les commoditez, dequoy ils se peuvent adviser*», repetint així literalment una frase del mateix capítol (Ess, I, XXXI, p. 209).

249. «*No hi ha millor victòria que la confessió de l'enemic subjugat*», Claudi, *De Sexto*, 248, localitzat per Montaigne, possiblement, a *Les Politiques*, de Just Lipsi, V, XVII.

250. Chalcondylas: *L'histoire de la décadence de l'Empire Grec et l'établissement de celui des Turcs, comprise en dix livres, par Nicolas Chalcondyle*(...) *traduction de Blaise de Vigenere*, Paris 1577, V, IX.

251. «*portefaix*»

252. «*lache et de neant*». L'adjectiu *lâche* denota de vegades una imperfecció física, i d'altres una imperfecció moral (com *baix* en català, per exemple). Per tant Montaigne també podria referir-se aquí a una persona «fluixa» però «hàbil».

253. «*I si es desploma, combat de genolls en terra*», Sèneca, *De prov.*, II, 6.

254. Segons Thibaudet i Rat es tractaria d'una al·lusió a la descripció que fa Salusti de la mort de Catilina, *Cat.*, LX.

255. A partir de Sèneca, *De constantia*, VI (a: *L. Annaei Senecae philosophi stoicorum* (...) *Basileae*, MDLVII)

256. 480-479 a.C., entre els perses i els grecs.

257. 413 a.C., entre Esparta i Atenes.

258. Diodor de Sicília, op. cit., XV, XVI.

259. Això també confirma la tesi montaniana de que no practiquen l'antropofàgia per necessitats nutritives sinó només en el marc d'una ritualitat organitzada (com a expressió extrema de venjança). La carn dels consanguinis (si més no, per línia paterna) és considerada repulsiva. Thevet recull una cançó de les mateixes característiques que aquesta a, *Singularitez*..., XL.

260. Montaigne utilitza el verb *assomer*: matar, però amb algun objecte pesant, d'un cop, tal com ho mostren els gravats de l'època. Al *Musée de l'Homme* de París es conserva un estri d'aquest tipus, original del segle XVI (el que es va emportar el mateix Thevet).

261. «*sans mentir au pris*»

262. L'argument de Montaigne, tant en l'original francès com en la traducció que presentem, resulta confús. Si l'englobem en la totalitat discursiva on es troba emmarcat vindria a dir el se-

güent: «Nosaltres i els caníbals tenim formes de vida completament diferents, que s'exclouen de forma disjuntiva. Si ells són bàrbars, nosaltres no ho som; si nosaltres ho som, ells no. Ara bé: som incapaços de determinar què és i què no la barbàrie (com s'ha vist abans) i per tant, és impropriedat atribuir aquí aquesta característica a cap dels dos» (o, en termes de lògica proposicional: aplicar en aquesta disjunció la regla d'inferència alternativa que ens permetria eliminar la disjunció, per negació d'un dels termes que la componen)

263. «*mais du plus haut estage*»

264. Sant Agustí: *Civitas Dei*, XVI, XV, XXXVIII. Sara va oferir a Abraham la seva serventa Agar. Lia i Raquel, esposes de Jacob, li van donar a aquest Zilpa i Dilha, per tal que en tingués infants amb elles.

265. Suetoni: *Suetonii XII Caesares; Auguste, LXXI* (edició comentada par Béroald i Sabellicus, Lió, 1548)

266. Plutarc, *Des vertueux faits des femmes*, en la traducció d'Amyot, I.

267. «*sans discours*»

268. «*suffisance*»

269. Aquest recurs literari apareix també en diverses ocasions en les descripcions de Gómara: «...y la arrojan diciendo, «*allá irás demonio; demonio, allá irás...*», *Hist. Gen. In., I, 133*», per exemple.

270. A partir d'aquesta composició, el poeta Thomas Warton escrigué els següents versos: «*Stay, stay, thou lovely, fearful snake, / Nor hide thee in yon darksome brake: / But let me oft thy charms review, / Thy glittering scales and golden hue; / From these a chaplet shall be wove, / To grace the youth I dearest love. / Then ages hence, when thou no more / Shall creep along the sunny shore, / Thy copy'd beauties shall be seen: / Thy red and azure mix'd with green, / In mimic folds thou shalt display: / Stay, lovely, fearful adder, stay.*»

271. Les obres d'Anacreont i Pseudo-Anacreont havien estat publicades per Estienne. La poesia d'Anacreont destaca per la sòbria expressió dels temes eròtics, per un lirisme gens afectat. Ara bé: la tradició anacreòntica és un subgènere força desacreditat. Albin LESKY afirma que «*generalment es redueix a una xerrameca superficial, responsable de la falsa imatge que va subsistir durant molt de temps*». (Veure: LESKY, A.: *Historia de la Literatura Griega*, Madrid, Gredos, 1989, p.204. També: BOWRA, C.M.: *Greek Lyric Poetry*, Oxford, 1961, p.268.) M.E. Blanchard (op. cit., p. 163) creu que Montaigne es refereix a la segona acceptació.

272. Aquesta observació podria arribar a deduir-se de l'obra de Jean de Léry (*Hist.*, § XX, pp. 187 i ss.), però el context *insinuant* en que la situa Montaigne resulta molt indicatiu de la seva noció de temporalitat (o, millor, *atemporalitat*) històrica. Observi's que, en el seu context general, aquesta afirmació no és un simple *recurs comparatiu* sinó un anacronisme.

273. Podria tractar-se d'una al·lusió a un poema de Ronsard (l'obra del qual Montaigne concebia per l'edició de les *Oeuvres* de 1572) que diu gairebé el mateix; el tractament que el poeta dona a Villegaignon, «*docte*», es deu a que aquest era més conegut en aquella època com a historiador que no pas com a viatger: «*Docte Villegaignon, tu fais une grand'faute / De vouloir rendre fine une gent si peu caute, / comme ton Amérique... / Laisse-les là, ne romps plus, je te prie, / Le tranquille repos de leur première vie; / Laisse-les, je te pri'si pitié te remord, / Ne les tourmente plus et t'enfuy de leur bord (...)* Ils vivent maintenant en leur âge doré», *Oeuvres*, ed. de G. Cohen, Paris, 1950, vol II, p. 407.

274. A començaments del segle XVI era la segona ciutat més important de França.

275. Nat a Saint-Germain el vint-i-set de juny de 1550 i mort a Vincennes el trenta de maig de 1574. Era fill de Francesc II i Catalina de Medici, i va tenir com a preceptor a Jacques Amyot. Malgrat una certa tradició historiogràfica, no està provat que participés en els fets de la *Nuit de Saint-Barthélemy*. 1562 és l'any exacte al que fa referència Montaigne (per l'octubre).

276. Els tres indis van acabar essent el centre d'una mena de *museu etnològic vivent* que intentava imitar la vida en un poblat brasiler. Com que només eren tres, s'hi van afegir mariners de l'expedició disfressats d'indis; l'espectacle devia ser, per un home com Montaigne, depriment, i per això s'expressa en termes de «*ruïna*», «*engany*», etc. (Veure Lestringant, op. cit., pp. 29 i ss; Julien, op. cit., pp. 325 i ss; així com l'article de J.M. MASSA a l'obra col·lectiva *Les Fêtes de la Renaissance*, París, CNRS, 1975, vol. III, pp. 105-116).

277. L'ús de l'article indeterminat sembla indicar que no es tracta del mateix Rouen. Per proximitat, podria ser Le Havre o fins i tot París.

278. Carles IX fou proclamat major d'edat l'any 1563 (després de la Pau d'Amboise), a l'edat de tretze anys tot i que, *de facto*, va continuar regnant la seva mare.

279. Pascal es farà ressò d'aquesta dada: « *Cannibales se rient d'un enfant roi* » (*Pensées*, V, 324).

280. La suposada estranyesa del *cannibale* davant de la injustícia social tingué molt d'èxit com a posterior recurs literari, especialment durant el segle XVII; la utilitzen —en termes literals— Bouchet, Baudier, i molt especialment, Guyon de la Nauche

281. Flaubert es fa ressò, irònicament, d'aquesta dada al seu epistolari (*Correspondance*, 1854) : « *J'ai pu dire comme Montaigne 'mais je fus bien empesché par la bêtise de mon interprete' lorsqu'il voyait, lui aussi, et à Rouen, des Brésiliers hors du sacre de Charles IX* ».

282. » *hayes* ». Deu fer referència, més aviat, a *vegetació* en general, i no a aquest arbre tan euro-peu i tan poc tropical.

283. Aquest abrupte final resulta desconcertant, però, en certa mida, « *es veu venir* ». Pensem que unes línies més amunt Montaigne s'ha detingut en una consideració socio-política perillós-síssima: la visió forània (que aquí equival a « *objectiva* », « *imparcial* », « *deslligada de l'hàbit i del costum* », etc) de les desigualtats socials, i la solució que es proposa es aquesta: *escanyar els rics i cremar les seves cases*. Una idea com aquesta es un context (les convulsions de les Guerres de Religió) com el de Montaigne no es pot, simplement, matitzar: s'ha de negar, o, com es fa aquí, ridiculitzar i desacreditar. El recurs de fer crítica social (en aquest cas, extrema) « *per boca dels indis* » l'havia ja emprat fins i tot el cautíssim Gómara en un text absolutament sorprenent en el que el Papa es titllat de lladre i el Rei de captaire: « *Les hizo un largo sermón, que tocaba su conversión a la fe y bautismo, muy fundado en un solo Dios creador(...)y al final dijo que el Santo Padre de Roma (...)tenía mando absoluto sobre las almas y la religión, había dado aquellas tierras al muy poderoso rey de Castilla, su señor, y que iba él a tomar posesión de ellas, però que no les echaria de allí si consentian ser vasallos(...) con algun tributo de oro que cada año le diesen. Ellos dijeron a esto, sonriéndose, que les parecía muy bien lo de un Dios, mas que no querian disputar ni dejar su religión; que debía ser muy amigo de lo ajeno el Santo Padre, o revoltoso, pues daba lo que no era suyo; y el Rey, que era algún pobre, puesto que pedía, y algún atrevido, que amenazaba a quien no conocía; y que llegase a tomarles tierra y le pondrian la cabeza en un palo junto a otros muchos enemigos suyos...* » (*Hist.*, I, 116). Però Gómara també explica que els passa als que s'atreveixen a dir coses com les anteriors: « *...mataron a muchos, saquearon el lugar y cautivaron a muchas personas* ». Cal recordar que Montaigne va incloure aquesta citació al *Des Coches* (*Ess*, III, VI, 910-911).